

BROJČANI I TERITORIJALNI SUODNOS HRVATA I SRBA U DALMACIJI PRIJE SUVREMENIH MIGRACIJA

Saša Mrduljaš *

UDK: 314.148(497.5 Dalmacija)
314.7(497.5 Dalmacija)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 3. III. 2015.

Prihvaćeno: 16. X. 2015.

SAŽETAK

Tijekom osmanskih osvajanja u bitnome je izmijenjena etnička slika Hrvatske i BiH. Njene daljnje preinake uslijedit će za vrijeme protuosmanskih oslobodilačkih ratova. Po njihovom okončanju, ovdašnji etno-teritorijalni suodnosi uglavnom su stabilni do recentnih ratnih sukoba. U kontekstu današnje Dalmacije, kao i znatnog dijela ostatka Hrvatske, navedene su etničke promjene rezultirale time da je Dalmacija postala mjestom obitavanja i srpske populacije. Cilj priloženog rada bio je utvrditi brojčani i teritorijalni suodnos Hrvata i Srba u Dalmaciji prije suvremenih masovnih migracija koje otpočinju krajem 19. stoljeća. U Dalmaciji su na temelju popisa stanovništva iz 1890. definirane etnički pretežito homogene, kao i heterogene cjeline, uz naznaku značaja kojeg su imale na političke i društveno-kulturne relacije između dalmatinskih Hrvata i Srba.

Ključne riječi: Osmansko Carstvo, migracije, Hrvati, Srbi, Dalmacija.

1. UVOD: PREDMET ISTRAŽIVANJA

Do osmanskih osvajačkih prodora, koji se intenziviraju sredinom 15. stoljeća, prostor današnje Hrvatske i BiH bio je dominantno katolički. Nakon masovne rekatolicizacije pripadnika Crkve bosanske u Bosni su tek malobrojni i disperzirani preostaci njene pastve dočekali osmansko osvojenje. Istovremeno je pravoslavlje prevladavalo tek u dijelu gornjeg Podrinja i u Hercegovini istočno od Ravna, Stoca i Veleža (v. Ančić 2001; Draganović 1991; Džaja 1992; Hadžijahić 1990: 93; Korać 2007). Osmanlije su relativno brzo zauzeli središnje bosanske zemlje (1463) i Hercegovinu s najjužnijim dijelovima tadašnje Hrvatske (1471). Stoga se na tim prostorima očuvala glavnina autohtonog življa.

Međutim, s (pre)ostalim hrvatskih i bosanskih teritorija nastavilo im se pružati otpor. On je vrlo sporo slaman te su Osmanlije tek do 1592., kada se okončava nji-

* Dr. sc. Saša Mrduljaš (Sasa.Mrduljas@pilar.hr) viši je znanstveni suradnik Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar – Centar Split.

hova ekspanzija na Zapad, uspjele svesti Hrvatsku na njen sjeverozapad, tj. na „ostatke ostataka“ (Kruhek 1995). Osmanlije nikada nisu uspjele zauzeti uzak priobalni pojas Dalmacije, između Novigrada i Splita, koji je s Omišem i susjednim otocima bio pod mletačkom vlašću (Novak 2004). Nisu ovladali ni Dubrovačkom Republikom jer su Dubrovčani uspjele osigurati mirnu koegzistenciju s osmanskim sultanatom. Usporavanje osmanskog prodorana zapad, a zatim zaustavljanje (i) na hrvatskom tlu, imalo je visoku cijenu: glavnina krajeva osvajanih između 1463/71. i 1592. bila je opustošena učestalim porobljavanjem, iseljavanjem u sigurnije, najčešće inozemne krajeve i stradanjem u stalnim sukobima (Mažuran 1998). Izuzetak je bila Slavonija koja je zbog toga što je relativno brzo osvojena (1536–1543) uspjela očuvati dio domicilnog živilja (Buturac 1970). Daljnji gubitak ovdašnjeg katolicizma uslijedio je na početku 16. stoljeća otpočinjanjem masovne islamizacije pretežito bosanskog starinačkog stanovništva kojim nastaje bosansko-muslimanska etnička zajednica (v. Džaja 1992).

Opustošene i naknadno zauzete prostore Osmanlije su revitalizirali sa svrhom obrane i ekonomskog iskorištavanja. No naseljavali su ih novom, ponajviše srpsko-pravoslavnom novoštokavsko-ijekavskom populacijom iz istočne Hercegovine i zapadne Crne Gore. U kolonizaciji je sudjelovao i islamizirani živalj koji se pretežito locirao uz utvrde, te u upravnim središtima i plodnijim krajevima. Napokon, u oživljavanju opustošenih teritorija sudjelovao je i onaj dio Hrvata koji se održao na svojim ognjištima za osmanskih osvajanja 1463/71., a ponajviše se radilo o novoštokavsko-ikavskim skupinama iz krških krajeva istočnog dijela središnje Dalmacije i zapadne Hercegovine (Čubrilović 1959; Peco 1990).

Nakon raseljavanja uzrokovanog osmanskim navalama i kolonizacijom uslijedile su migracije izazvane habsburškim i mletačkim oslobodilačkim ratovima koji otpočinju krajem 17. stoljeća. Njihovim okončanjem utvrđuje se habsburško/mletačko-osmanska linija razgraničenja, uglavnom sukladna današnjoj graničnoj liniji između Hrvatske i BiH. Tijekom tih ratova muslimansko stanovništvo napušta dotad osmanske dijelove Hrvatske i uglavnom seli na susjedne bosanskohercegovačke prostore (Imamović 1998). Istodobno iz BiH masovno iseljava hrvatski živalj te se pretežito nastanjuje u Slavoniji i nekim dijelovima Dalmacije. Tada u manjoj mjeri iz BiH pristižu i novi valovi srpsko-pravoslavnog stanovništva, pretežito usmjereni prema oslobođenim prostorima Banije, Korduna, Like i sjeverne Dalmacije (Džaja 1992; Kaser 1997). Tijekom 18. stoljeća uglavnom se stabiliziraju etnički rasporedi na tlu Hrvatske i BiH. Unutar okvira koji oblikuju te dvije zemlje, Hrvati, tj. katolici, zadržali su većinu samo na sjevernim, zapadnim i jugozapadnim prostorima, središnji dijelovi su u najvećoj mjeri nastanjeni Srbima, a u današnjoj središnjoj i istočnoj Bosni, prožetoj hrvatskim i srpskim enklavama, prevladao je muslimanski živalj. Tada ustanovljeni etno-prostorni suodnosi u osnovi su ostali nepromijenjeni do ratnih sukoba 1991–1995.

Pod osmanskim je utjecajem na prostoru Hrvatske i BiH nastala složena etničko-vjerska slika iz koje su proizašli i izrazito složeni politički i društveni odnosi između Hrvata, Srba i Bošnjaka. Međutim, na „lokalnom nivou“, od sredine do sredine, kompleksnost tih odnosa u bitnome se razlikovala. Naime, iako je s aspekta cjelovite slike Hrvatske i BiH došlo do izrazitog ispreplitanja različitih etniciteta, većina stanovniš-

tva obitavala je unutar većih ili manjih prostorno kompaktnih i narodnosno homogenih cjelina. Hrvati, Srbi i Bošnjaci živjeli su uglavnom odvojeno, unutar lokalnog društvenog ozračja koje je primarno bilo definirano njihovim identitetom. Ipak, u mnogim su krajevima pripadnici različitih zajednica stoljećima živjeli u najbližem susjedstvu i svakodnevno su bili upućeni jedni na druge. Te su sredine posebno značajne zbog načina na koji su se u njima artikulirale političke prilike, kao i zbog karaktera njihove društveno-kulturne zbilje, vjekovima kreirane i posredstvom međuetničke interakcije. U tom smislu je najuočljivija opreka između toga što su baš te sredine ponajviše stradale u ovdašnjim ratnim sukobima i činjenice da je u njima postojala društvena povezanost koja je, posebice u hrvatsko-srpskim odnosima, nerijetko rezultirala znatnom ujednačenošću narodne kulture (v. Alaupović-Gjeldum 2007; Nedeljković 1965).

Etničke promjene u Hrvatskoj i BiH, do kojih je došlo zbog osmanskih prodora i protuosmanskih ratova, u osnovi su se zbile i na prostoru današnje Dalmacije: teritorij s kojeg je pružan otpor, i koji je osvojen, bio je gotovo potpuno opustošen. Primjerice, do osmanskih prodora hrvatska čakavska populacija obitavala je u dalmatinskom zaleđu do Dinare i Cetine (Lisac 1996). Naknadno je svedena tek na uzak priobalni pojas. Krajeve zahvaćene depopulacijom prvo su Osmanlije, a poslije i Mleci nastanjivali hrvatskim štokavsko-ikavskim i srpskim štokavsko-ijekavskim življem, a krajem 17. i početkom 18. stoljeća relativno malobrojni muslimani u dalmatinskom zaleđu povukli su se zajedno s Osmanlijama te pretežito nastanili u zapadnoj BiH (Bogović 1982; Soldo 2011).

S druge strane je Dalmacija na razini političko-povijesnih, zemljopisnih i društveno-kulturnih realiteta predstavljala poseban prostor, pa je i karakter hrvatsko-srpskih odnosa tu imao osobite značajke. Priloženim radom htjeli smo utvrditi jedan od temeljnih aspekata tih odnosa, tj. kakva je bila tradicionalna prostorna osnova, stvorena okončanjem raseljavanja i konačnim definiranjem dalmatinskih naselja, unutar koje se odvijala hrvatsko-srpska interakcija. U sklopu tog povijesno određenog okvira, posebice na društveno-kulturnoj razini, hrvatsko-srpski odnosi bili su determinirani stoljetnim iskustvom i znatno su se razlikovali od hrvatsko-srpskih odnosa koji se u suvremeno doba usložjavaju zbog modernizacijskih procesa i njima uzrokovanih masovnih migracija prema gradskim središtima i suživota u njima. Realizacijom cilja priloženog rada dobit će se pokazatelji o prostornom i, doduše u limitiranoj mjeri, političkom i društvenom odnosu Hrvata i Srba u današnjoj Dalmaciji, tj. onom dijelu Hrvatske, podijeljene na županije, koji se uobičajeno doživljava kao Dalmacija, a koji odgovara prostoru kojeg je u SRH/SFRJ zauzimala Zajednica općina Dalmacije (11.758 km²; v. kartu 3) (v. Crkvenčić-Bojić 1992).

2. METODA ISTRAŽIVANJA

Za stjecanje uvida u tradicionalni prostorni raspored i suodnos dalmatinskih Hrvata i Srba najprikladniji je austrijski popis stanovništva iz 1890. (*Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894). Njegova bitna značajka dolazi do izražaja kad se dovede u vezu s migracijama u Dalmaciji prije i poslije provođenja tog popisa. Naime, nakon zadnjeg mletačko-osmanskog rata 1714–1718.

postupno se okončavaju seobe kojima je Dalmacija bila zahvaćena i stvaraju se uvjeti za „stabiliziranje” stanovništva i naselja. Takvo će stanje, uz uobičajene manje pokrete, potrajati upravo do zadnjeg desetljeća 19. stoljeća. Zbog propasti vinogradarstva tada otpočinju nove masovne migracije, prvotno ponajviše iz otočno-primorskog pojasa (Čizmić 1998; Defilippis 1997), a poslije iz cijele Dalmacije, koje će radikalno promijeniti demografske suodnose unutar nje. Stoga popis iz 1890. predstavlja, što nas ovdje posebice zanima, zadnju vremensku točku koja je donekle referentna za razdoblje koje otpočinje u 18. stoljeću, kao i početnu točku prikladnu za uvid u dimenzije migracionih promjena koje su uslijedile nakon 1890. Nadalje, do njegovog je provođenja u gotovo cijeloj Dalmaciji uglavnom okončano razdoblje autonomaške političke dominacije – tijekom kojeg je bilo donekle probitačno, pa i trendovski, kao materinski jezik navoditi talijanski – u korist narodnjačke opcije orijentirane na uklapanje Dalmacije u hrvatski državni okvir. Zbog političkih promjena izjašnjavanje u korist talijanskog kao materinskog jezika svodi broj govornika talijanskog jezika na realnu mjeru (Ganza-Aras 1984), pa i na toj razini, posebno značajnoj za uvid u talijansko-hrvatske odnose, popis iz 1890. omogućava stjecanje relativno adekvatnog uvida u etničke realitete u Dalmaciji.

Austrijski popisi stanovništva iz 1857., 1869., 1880., 1890., 1900. i 1910. (a s njima otpočinje suvremeno popisivanje stanovništva) nisu uključivali pitanje o etnicitetu, pa se uvid o etničkoj pripadnosti dalmatinske populacije može dobiti tek posredno, poredbom i analizom podataka koji se odnose na ukupan broj stanovništva, te podata o vjerskoj i jezičnoj pripadnosti. Međutim, dok je vjersko određenje registrirano za sve stanovnike Dalmacije, jezično određenje utvrđivano je samo za „domaće nazočno stanovništvo” (v. Bralić i Ramljak 2010). Time je dio useljenika „izvan” te kategorije (vojna lica, službenici itd.) uključen u ukupan broj stanovnika i „razvrstan” po vjerskoj pripadnosti, ali ne i po materinskom jeziku. Iz tog pristupa proizišlo je da je u odnosu na ukupan broj stanovnika 1890. broj onih koji su se izjasnili o jeziku bio manji za 3904. Zbog toga spomenute poredbe ne omogućuju potpuno precizan uvid u etnicitet, naročito u primorskim sredinama, najčešće gradovima, gdje nailazimo na glavninu odstupanja između ukupnog broja stanovnika i onih koji su se izjasnili o jeziku. Npr., Dubrovnik je imao 7143 stanovnika, dok je onih kojima je utvrđena jezična pripadnost bilo 5851. U dalmatinskom zaleđu takvih je odstupanja bilo relativno malo i svodila su se na brojčano neznatne iznose. Također, bilo je jako malo onih koji su se izjasnili u korist stranog, najčešće talijanskog jezika i uglavnom su obitavali u upravnim središtima. Budući da je za našu analizu praktički jedino mjerodavno dalmatinsko zaleđe, naznačena problematika nema bitan utjecaj na nju. U radu ćemo se koristiti onim podacima koji su u korelaciji, tj. podacima koji govore o ukupnom stanovništvu i njegovoj vjerskoj podjeli, uz naznaku da su u selima gotovo bez izuzetka katolici Hrvati, a pravoslavci Srbi. Naselja u kojima je uz govornike hrvatskog/srpskog (u popisu: „srbsko-hrvatski”) bilo i govornika njemačkog, talijanskog ili, kako u popisu stoji, „drugog” stranog jezika, zajedno s odgovarajućim podacima bit će navedena u tablici koja se nalazi u Prilogu.

Teritorijalno-administrativna organizacija Dalmacije u vrijeme popisa 1890. zasnivala se na podjeli na „kotarska satništva” koja su uključivala „sudbene kotare”,

u većini slučajeva podijeljena „političke općine“. One su najčešće uključivale više „poreznih općina“ formiranih od pojedinačnih naselja ili, rjeđe, dva i više (manjih) naselja. U nastavku rada, s ciljem postizanja bolje razumljivosti, i na temelju dosadašnje prakse (v. Crkvenčić i Schaller 2005), koristimo sljedeće nazive: kotar (kotarsko satništvo), sudski okrug /okrug (sudbeni kotar), općina (politička općina) i naselje (porezna općina). Ujedno, austrijska je Dalmacija, za razliku od današnje, obuhvaćala kotar Kotor (Boka kotorska, Budva, Paštrovići, Spič), te danas kvarnerske otoke Pag i Rab, koji su pripadali kotaru Zadar. S obzirom na cilj našeg rada, kotar Kotor i spomenuti otoci neće biti dijelom ovdje provedene analize.

Već iz prikaza zbirnih rezultata popisa, iskazanih po kotarevima, može se steći okvirni uvid u brojčane i prostorne suodnose između katolika i pravoslavaca 1890. godine. Ukratko, na području današnje Dalmacije tada je živjelo 481.891 stanovnika od kojih je bilo 417.493 (86,6%) katolika, 63.856 (13,3%) pravoslavaca i 542 (0,1%) ostalih. Iz priloženog vidimo da su pravoslavci bili izrazita manjina i uglavnom su nastanjivali sjevernodalmatinske kotareve i općine. Budući da su porezne općine, tj. naselja, bile najmanje jedinice obuhvaćene popisom, tek se iz njihove vjerske strukture može steći odgovarajući uvid usloženost prostornog suodnosa Hrvata i Srba. Stoga ćemo u nastavku rada analizom i kombinacijom popisnih podataka koji se odnose na porezne općine pokušati odrediti: 1. etnički homogene i teritorijalno kompaktne prostore; 2. prostore na kojima su Hrvati i Srbi bili podjednako zastupljeni; 3. enklave ili manje grupacije Hrvata i Srba u Dalmaciji.

Tablica 1. DIO OPĆINA SJEVERNE I SREDNJE DALMACIJE

KOTAR	BR.	OPĆINA	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
BENKOVAC	1	BENKOVAC	12.215	7032	57,6	5182	42,4
-	2	KISTANJE	8875	914	10,3	7961	89,7
-	3	OBROVAC	12.319	5918	48,0	6401	52,0
KNIN	4	DRNIŠ	20.426	15.374	75,3	5052	24,7
-	5	KNIN	21.077	2232	10,6	18.845	89,4
-	6	PROMINA*	5059	3974	78,6	1085	21,4
ŠIBENIK	7	SKRADIN	9056	3960	43,7	5096	56,3
SINJ	8	VRLIKA	10.721	5144	48,0	5577	52,0
ZADAR	9	NOVIGRAD	5021	4013	79,9	1008	20,1

* Prema popisu je prominska porezna općina Matase imala 773 stanovnika: 207 (26,8%) katolika i 566 (73,2%) pravoslavaca. Međutim, ta se porezna općina sastojala od većinski srpskog sela Bobodola (231 stanovnik) i hrvatskih sela Ljubotića (282) i Matasa (260) (Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.–2001.). Sukladno rečenom, u popisu je vjerojatno nepažnjom broj katolika i pravoslavaca zamijenjen. Budući da smo tu grešku ispravili, broj i postotni suodnos katolika i pravoslavaca je promijenjen i na razini porezne općine Matase i na razini općine Promina, kotara Knin i Dalmacije.

Izvor: *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894.

Teritorijalni okviri pojedinih prostora definirani su prema sljedećim kriterijima. Homogeno-kompaktni prostori su oni na kojima je jedna etnička zajednica bila većinska i čiju komunikacijsko-geografsku povezanost „ne prekida“ znatnija koncentracija druge

zajednice. Prostori podjednake zastupljenosti su oni na kojima su te zajednice bile teritorijalno „isprepletene“ unutar komunikacijsko-geografski kompaktne cjeline, odnosno hrvatska i srpska sela u donekle pravilnom nizu slijedila su jedna za drugima ili su bila međusobno „pomiješana“. Ujedno, mogla su biti etnički monolitna ili već po svom sastavu heterogena. Enklave pojedinog naroda formirale bi donekle homogene skupine na prostoru koji je u bitnome određen većinom drugog naroda. Manje grupacije su one koje su bile u brojčano neznatnom odnosu prema pripadnicima većinskog naroda u naseljima „njegove“ homogeno-kompaktne cjeline.

Ti kriteriji ipak dopuštaju subjektivnu procjenu granica pojedinih, posebice „mješovitih“ prostora. Mi smo te okvire, sukladno cilju rada, morali odrediti i to na način koji smo, na temelju tih istih kriterija, držali najprimjerenijim. Ako ih se pak želi teritorijalno redefinirati, dovoljno je iz određene cjeline izuzeti ili u nju uključiti pojedina naselja i njihovo stanovništvo. Valja naglasiti da te cjeline nisu definirane s neakvom političkom tendencijom kojom bi se dokazivala hrvatska ili srpska većina na određenom prostoru. Takva vrsta rada, s obzirom na drugačije ciljeve, morala bi početi od drugačije metode, ponajprije od svojevrstne „atomizacije“ pojedinačnih „miješanih“ naselja, kojom bi se dobile najmjerodavnije spoznaje o tome „što je bilo čije“.

U kontekstu popisa, porezne općine dopuštaju najprecizniji uvid u etnoteritorijalne suodnose. Realno, on može biti i precizniji. Kao što je istaknuto, neke porezne općine sastojale su se od dvaju ili više naselja, najčešće sela. Stoga, unatoč tome što je za neke porezne općine navedena katolička ili pravoslavna većina, one su se u stvarnosti sastojale od naselja u kojima su bili drugačiji odnosi. Npr., u poreznoj općini Zemunik kod Zadra bilo je 63% katolika, ali su katolici činili većinu u Donjem, a pravoslavci u Gornjem Zemuniku. Suprotan primjer je porezna općina Vrbnik kod Knina u kojoj je živjelo čak 90% pravoslavaca. Međutim, u toj je poreznoj općini, uz pravoslavna sela Vrbnik i Ljubač, bilo i većinski katoličko selo Potkonje. Nadalje, Srbi su tradicionalno obitavali samo u dalmatinskom zaleđu, pa je hrvatsko-srpsko prostorno „ispreplitanje“ *de facto* postojalo samo unutar te geografske zone u kojoj su sela uglavnom skupovi široko disperziranih zaselaka. Budući da su ti zaseoci najčešće bili oblikovani na rodovskoj osnovi, praktički se može utvrditi koji je dio sela bio hrvatski, a koji srpski. Sve u svemu, uz odgovarajuće pokazatelje ti realiteti dopuštaju utvrđivanje etničkih karakteristika pojedinih krajeva gotovo na mikrorazini. Na njih skrećemo pažnju, no za osnovnu tendenciju našeg rada takva razina uvida nije bila nužna. Daljnjim „drobljenjem“ poreznih općina, njihovih sela ili zaselaka, ne bi se promijenila činjenica da je u svim tim slučajevima riječ o heterogenim prostorima na kojima su Hrvati i Srbi živjeli jedini uz druge.

Budući da je srpska zajednica u Dalmaciji bila relativno malobrojna, u radu će biti navedena sva naselja srpske homogeno-kompaktne cjeline s pokazateljima njihove brojčano-vjerske strukture. Tim prikazom stječe se bolji uvid i u raspored hrvatskih enklava i grupacija unutar te cjeline, kao i u „mješovite“ prostore s kojima je „graničila“. Takvo što za hrvatske homogeno-kompaktne formacije nije bilo moguće prezentirati zbog brojnosti naselja koja je „konstituiraju“ i limitiranosti opsega rada. Stoga će u tom kontekstu biti prikazani glavni pokazatelji. Za „mješovite“ prostore također će biti istaknuti podaci o brojčano-vjerskoj strukturi svih naselja. Za enklave i izdvojene

manjinske grupacije bit će naveden samo broj stanovnika i njihov postotak u naseljima u kojima su obitavali.

Tablice u ovom radu sadrže, uz ukupan broj stanovnika analiziranih naselja, i podatke o broju te udjelu katolika i pravoslavaca. Pripadnici, kako u popisu stoji, „drugih“ vjera nisu navedeni jer je na promatranom prostoru takva bila samo jedna osoba, nastanjena u Benkovcu. Kartografskim prikazima u ovome radu nastojali smo olakšati stjecanje uvida u predmet istraživanja. Opseg poreznih općina na kartama označen je sukladno okvirima koje pojedina naselja zauzimaju u današnjim katastarskim općinama. Zbog toga se prikazani teritorijalni okviri mogu promatrati samo kao približni pokazatelji prostornosti nekadašnjih poreznih općina. Na koncu, uz svako naselje u tablicama stoji broj posredstvom kojeg se ono može locirati na kartama u Prilogu.

3. SRPSKA KOMPAKTNO-HOMOGENA CJELINA U DALMACIJI: KNINSKA KRAJINA I SJEVEROISTOČNA BUKOVICA

Srpsku kompaktno-homogenu cjelinu oblikovala je cjelina općine Knin (dio kotara Knin), općine Kistanje (dio kotara Benkovac) i dio naselja općina Obrovac (dio kotara Benkovac), Skradin (dio kotara Šibenik) i Drniš (dio kotara Knin). U osnovi, riječ je o Kninskoj krajini i sjeveroistočnoj Bukovici. Ukupan broj stanovnika u naseljima te cjeline i njihov vjerski sastav bio je sljedeći:

Tablica 2. KNINSKA KRAJINA I SJEVEROISTOČNA BUKOVICA

OPĆINA	BR.	ASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
KNIN	1	BISKUPIJA	1167	83	7,1	1084	92,9
-	2	GOLUBIĆ	1707	84	4,9	1623	95,1
-	3	KNIN	1270	806	63,5	464	36,5
-	4	KNINSKO POLJE	822	267	32,5	555	67,5
-	5	KOVAČIĆ	697	195	28	502	72
-	6	MOKRO POLJE	1351	-	-	1351	100
-	7	OČESTOVO	723	-	-	723	100
-	8	ORLIĆ	572	-	-	572	100
-	9	OTON	859	15	1,7	844	98,3
-	10	PAĐENE	626	-	-	626	100
-	11	PLAVNO	1984	4	0,2	1980	99,8
-	12	POLAČA	1219	32	2,6	1187	97,4
-	13	RADLJEVAC	459	-	-	459	100
-	14	RADUČIĆ	662	-	-	662	100
-	15	RAMLJANI	636	-	-	636	100
-	16	RIĐANE	344	-	-	344	100
-	17	STRMICA	1179	4	-	1175	99,7
-	18	TURIĆ	446	-	-	446	100
-	19	UZDOLJE	729	-	-	729	100

OPĆINA	BR.	NASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
-	20	VRBNIK	1624	163	10	1461	90
-	21	VRPOLJE	622	505	81,2	117	18,8
-	22	ŽAGROVIĆ	1131	-	-	1131	
-	23	ZVJERINAC	248	74	29,8	174	70,2
KISTANJE	24	BJELINA	672	106	15,8	566	84,2
-	25	BIOVČINO SELO	833	1	0,1	832	99,9
-	26	DOBROPOLJCI	528	20	3,8	508	96,2
-	27	ERVENIK DONJI	969	-	-	969	100
-	28	ERVENIK GORNJI	1368	512	37,4	856	62,6
-	29	IVOŠEVCI	852	-	-	852	100
-	30	KISTANJE	1626	78	4,8	1548	95,2
-	31	KOLAŠAC	215	-	-	215	100
-	32	MODRINO SELO	466	-	-	466	100
-	33	NUNIC	515	197	38,3	318	61,7
-	34	PARČIĆ	506	-	-	506	100
-	35	RUDELE	325	-	-	325	100
OBROVAC (dio)	36	BILIŠANE	1045	-	-	1045	100
-	37	GOLUBIĆ	489	-	-	489	100
-	38	KRUPA	580	-	-	580	100
-	39	MUŠKOVCI	447	-	-	447	100
-	40	ŽEGAR	1341	10	0,7	1331	99,3
SKRADIN (dio)	41	BRIBIR	639	30	4,7	609	95,3
-	42	ĐEVRSKE	910	11	1,2	899	98,8
-	43	OSTROVICA	328	31	9,5	297	90,5
-	44	SMRDELJE	330	-	-	330	100
-	45	VARIVODE	497	-	-	497	100
-	46	ŽAŽVIĆ	153	26	17	127	83
DRNIŠ (dio)	47	BIOČIĆ	698	-	-	698	100
-	48	MIOČIĆ	496	-	-	496	100
-	49	ŠTIKOVO	626	227	36,3	399	63,7
-	50	TEPLJUH	514	103	20	411	80
			39.045	3584	9,2	35.461	90,8

Izvor: *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894.

U srpskoj kompaktno-homogenoj cjelini pravoslavaca je ukupno bilo 90,8% i unutar nje je obitavalo 55,2% svih pravoslavaca u Dalmaciji. Hrvatska enklava obuhvaćala je Knin i dijelove poreznih općina Kninsko Polje, Kovačić i Vrpolje. U tim je naseljima ukupno živjelo 3411 stanovnika: 1773 (52,0%) katolika i 1638 (48,0%) pravoslavaca. Ako se formaciju, koju oblikuju ta četiri naselja, promatra izdvojeno iz sredine

u kojoj se nalazila, vidimo da su u njoj katolici bili većina. Taj bi udio bio i nešto veći kad bi joj se pribrojila 84 (4,9%) katolika iz susjednog sela Golubić i 163 (10%) katolika iz Vrbnika. No, kninska hrvatska enklava bila je sa svih strana „okružena“ Srbima. Istovremeno je i „iznutra“ bila prožeta srpskim življem i to do te mjere da su dva od četiri „njena“ naselja imala izrazitu srpsku većinu. Iz podataka prezentiranih u tablici uočljivo je da je unutar većinski srpske kompaktno-homogene cjeline obitavalo i niz manjih hrvatskih grupacija. Najbrojnije su bile u selu Gornji Ervenik, smještenom između Knina i Obrovca, te u selu Nunić kod Kistanja.

4. PROSTORI PODJEDNAKOG UDJELA HRVATA I SRBA

4.1. VRLIČKA KRAJINA

Uz gornji tok rijeke Cetine, između Dinare i Svilaje, nalazila se etnički izrazito heterogena zona, glavninom obuhvaćena okvirom općine Vrlika (kotar Sinj). U tom su kraju hrvatska i srpska naselja bila pretežito homogena i slijedila su jedna za drugim. Taj se slijed manjim dijelom nastavljao i na samom sjeverozapadu općine Sinj. Pri tome je većinski srpska porezna općina Dabar, locirana uz većinski srpske Koljane (općina Vrlika), predstavljala „prirodni“ dio vrličkog niza. Istočnije od Dabra bilo je većinski hrvatsko Vučipolje i Donji Bitelić te pretežito srpski Gornji Bitelić. S obzirom na heterogenost tih triju naselja, na to da slijede „pravilo“ vrličkog etničkog niza, ovdje ih promatramo kao dio vrličke mješovite zone. No u ta tri Sinju gravitirajuća sela hrvatsko je stanovništvo, gledano u cjelini, bilo izrazito većinsko, te ih se može promatrati i kao dio hrvatske kompaktno-homogene zone. U tablici 3 naselja su prikazana redosljedom sjever-jug.

Tablica 3. VRLIČKA KRAJINA

OPĆINA	BR.	ASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
VRLIKA	1	KIJEVO	1499	1499	100	-	-
-	2	CETINA	755	56	7,4	699	92,6
-	3	CIVLJANE	922	15	1,6	907	98,4
-	4	KOSORE	332	214	64,5	118	35,5
-	5	MAOVICE	1124	935	83,2	189	16,8
-	6	VRLIKA	820	671	81,8	149	18,2
-	7	VINALIĆ	321	321	100	-	-
-	8	JEŽEVIĆ	619	619	100	-	-
-	9	GARJAK	614	469	76,4	145	23,6
-	10	PODOSOJE	619	281	45,4	338	54,6
-	11	OTIŠIĆ	1497	5	0,3	1492	99,7
-	12	KOLJANE	1599	59	3,7	1540	96,3
SINJ (dio)	13	DABAR	478	96	20,1	382	79,9
-	14	VUČIPOLJE	637	559	87,8	78	12,2

OPĆINA	BR.	ASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
-	15	BITELIĆ DONJI	717	637	88,8	80	11,2
-	16	BITELIĆ GORNJI	1066	485	45,5	581	54,5
			13.619	6921	50,8	6698	49,2

Izvor: *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894.

4.2. JUGOZAPADNA BUKOVICA

Na izrazito krškom i etnički heterogenom prostoru jugozapadne Bukovice, hrvatska i srpska naselja, slično kao i u Vrličkoj krajini, uglavnom slijede jedna za drugima. Zapadnija naselja pripadala su općini Obrovac, a istočnija općini Benkovac. Rubna naselja Zaton Obrovački, Obrovac i, posebice, Kruševo imala su hrvatsku većinu, dok su zapadno i južno od njih bila većinski hrvatska naselja. Stoga ih možemo promatrati i kao dio hrvatske kompaktno-homogene zone. No, prva dva mjesta još su 1890. imala znatnu srpsku manjinu koja će s vremenom, doseljavanjem Srba iz okolnih mjesta, prerasti u većinu i svesti Kruševo na naselje uvelike smješteno u srpskom okruženju. Sukladno tome, sva tri mjesta promatramo kao dio mješovite jugozapadne bukovičke cjeline. Valja istaknuti da je u općini Benkovac teško razgraničiti ravnokotarska od bukovičkih sela. Naime, veći dio stanovništva „graničnih“ sela obitavao je u Ravnim kotarima, ali se znatno područje tih sela nalazilo u Bukovici. Nadalje, naselje Lisičić je bukovičko, no smješteno je u blizini Benkovca i „stiješnjeno“ između teritorija onih mjesta koja pripadaju Ravnim kotarima. Dakle, linija razgraničenja između Ravnih kotara i Bukovice je uvjetna i slijedi pravocrtnost određenu sjevernim međama ravnokotarskih sela. U tablici 4 naselja su prikazana redoslijedom sjever-jug.

Tablica 4. JUGOZAPADNA BUKOVICA

OPĆINA	BR.	ASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
OBROVAC (dio)	1	ZATON OBROVAČKI	338	207	61,2	131	38,8
-	2	OBROVAC	410	308	75,1	102	24,9
-	3	KRUŠEVO	1339	1244	92,9	95	7,1
-	4	ZELENGRAD	522	129	24,7	393	75,3
-	5	KARIN	1249	22	1,8	1227	98,2
-	6	MEDVIĐA	1204	933	77,5	271	22,5
BENKOVAC (dio)	7	BRUŠKA	369	300	81,3	69	18,7
-	8	POPOVIĆ	476	372	78,2	104	21,8
-	9	RODALJICE	255	255	100	-	-
-	10	BRGUD	519	2	0,4	517	99,6
			6681	3772	56,5	2909	43,5

Izvor: *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894.

4.3. BENKOVAČKI RAVNI KOTARI

U dijelu Ravnih kotara koji gravitira Benkovcu također su u podjednakom broj ubili nastanjeni i Hrvati i Srbi, ali su, za razliku od Vrličke krajine i jugozapadne Bukovice, većinski hrvatska i srpska naselja uvelike bila „isprepletana“ i u većoj mjeri heterogena. Unutar ove cjeline nalaze se samo naselja benkovačke općine, ali smo iz njenog okvira, pored bukovičkih isključili još nekoliko poreznih općina. Tako su većinski srpske Biljane Gornje, sukladno zemljopisnom položaju, „pridružene“ zadarskom dijelu Ravnih kotara i tamošnjem nizu pretežito srpskih naselja koji je uključivao i Biljane Donje. Isključena su i jugoistočna, većinski hrvatska sela benkovačke općine, tj. Vrana, Radošinovci i Banjevci. Ona su etnički i prostorno-komunikacijski „uklopljivija“ u hrvatsku cjelinu, a u Vrani i Radošinovcima bilo je i manjih srpskih grupacija: u Vrani je bilo 69 (22,2%), a u Radošinovcima 45 (21,6%) pravoslavaca. Pet rubnih i većinski hrvatskih poreznih općina, na zapadu Nadin i Tinj, a na jugoistoku Pristeg, Stankovci i Budak, zbog svog geografsko-komunikacijskog položaja predstavljale su „organski“ dio benkovačke mješovite cjeline pa ih ovdje promatramo u njenom sklopu. U navedena tri sela naznačeno uklapanje „opravdava“ i to što se istočno od njih nalazila skradinska „mješovita“ zona. U tablici 5 su zbog „isprepletenosti“ naselja benkovačke cjeline navedena abecednim redom.

Tablica 5. BENKOVAČKI RAVNI KOTARI

OPĆINA	BR.	ASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
BENKOVAC (dio)	1	BENKOVAC	432	324	75	107	24,8
-	2	BENKOVAČKO SELO	169	4	2,4	165	97,6
-	3	BUDAK	246	246	100	-	-
-	4	BUKOVIĆ	483	9	1,9	474	98,1
-	5	BULIĆ	130	113	86,9	17	13,1
-	6	CERANJE	293	39	13,3	254	86,7
-	7	JAGODNJA DONJA	154	47	30,5	107	69,5
-	8	JAGODNJA GORNJA	314	1	0,3	313	99,7
-	9	KAKMA	61	16	26,2	45	73,8
-	10	KOLARINA	227	-	-	227	100
-	11	KORLAT	463	208	44,9	255	55,1
-	12	KOŽLOVAC	207	-	-	207	100
-	13	KULA ATLAGIĆ	422	30	7,1	392	92,9
-	14	LEPURI	141	138	97,9	3	2,1
-	15	LIŠANE OSTROVIČKE	498	494	99,2	4	0,8
-	16	LIŠANE TINJSKE	182	7	3,8	175	96,2

OPĆINA	BR.	NASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
-	17	LISIČIĆ	357	357	100	-	-
-	18	MIRANJE	124	9	7,3	115	92,7
-	19	MORPOLAČA	90	-	-	90	100
-	20	NADIN	381	243	63,8	138	36,2
-	21	PERUŠIĆ	252	179	71	73	29
-	22	PODLUG	178	159	89,3	19	10,7
-	23	POLAČA	578	521	90,1	57	9,9
-	24	PRISTEG	459	283	61,7	176	38,3
-	25	PROVIĆ	60	27	45	33	55
-	26	RAŠTEVIĆ	497	228	45,9	269	54,1
-	27	ŠOPOT	122	71	58,2	51	41,8
-	28	STANKOVCI	937	935	99,8	2	0,2
-	29	TINJ	179	154	86	25	14
-	30	VUKŠIĆ	311	266	85,5	45	14,5
-	31	ZAPUŽANE	207	6	2,9	201	97,1
			9154	5114	55,9	4039	44,1

Izvor: *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894.

4.4. SKRADIN I SKRADINSKO ZALEĐE

Južniji dijelovi mješovite skradinske zone zbog geografske su konfiguracije svojevrstni nastavak ravnokotarskog, a sjeverniji dijelovi bukovičkog područja. I unutar skradinske zone, slično kao i u benkovačkim Ravnim kotarima, većinski hrvatska i srpska naselja uglavnom su bila „isprepletena“ i u većoj mjeri heterogena. Ovu zonu čine samo sela skradinske općine, ali smo iz njenog okvira, pored sela pribrojenih srpskoj kompaktnoj-homogenoj cjelini, „isključili“ i tri većinski hrvatska sela – Čulišić, Dubravice i Rupe. Čulišić i Dubravice bili su etnički homogeni, a u Rupama je bilo 39 (4,3%) pravoslavaca. Ta mjesta gravitiraju Skradinu, ali su prostorno-komunikacijski „otvorena“ i prema većinski hrvatskim naseljima prominske, drniške i šibenske općine, iako ih od tih naselja dijeli rijeka Krka koja ne predstavlja barijeru koja bi sprječavala da ta skradinska naselja promatramo kao dio hrvatske kompaktno-homogene cjeline. Ostala većinski hrvatska i rubna mjesta skradinske općine (Čista Velika, Bićine, Skradin) toliko su prostorno-komunikacijski „povezana“ sa susjednim većinski srpskim selima, ili su i sama imala znatan udio srpske populacije (Gaćezezi), da ih je teško promatrati ikako drugačije osim kao dio skradinske mješovite cjeline.

Tablica 6. SKRADIN I SKRADINSKO ZALEĐE

OPĆINA	BR.	NASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
SKRADIN (dio)	1	BIČINE	176	142	80,7	34	19,3
-	2	BRATIŠKOVCI	659	-	-	659	100
-	3	ČISTA VELIKA	268	264	98,5	4	1,5
-	4	ČISTA MALA	244	12	4,9	232	95,1
-	5	GACELEZI	208	120	57,7	88	42,3
-	6	GRAČAC	291	46	15,8	245	84,2
-	7	IČEVO	111	73	65,8	38	34,2
-	8	KRKOVIĆ	91	91	100	-	-
-	9	PIRAMATOVCI	350	275	78,6	75	21,4
-	10	PLASTOVO	317	121	38,2	196	61,8
-	11	SKRADIN	804	637	79,2	167	20,8
-	12	SKRADINSKO POLJE	137	34	24,8	103	75,2
-	13	SONKOVIĆ	408	232	56,9	176	43,1
-	14	VACANI	266	170	63,9	96	36,1
-	15	VELIKA GLAVA	208	23	11,1	185	88,9
			4538	2240	49,4	2298	50,6

Izvor: *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894.

5. HRVATSKA KOMPAKTNO-HOMOGENA CJELINA UNUTAR DALMACIJE

Većinski Hrvatima nastanjen dio Dalmacije obuhvaća sve prostore izvan srpske kompaktno-homogene cjeline (Kninska krajina i sjeveroistočna Bukovica) te područja u kojima je bio podjednak udio hrvatskog i srpskog življa (Vrlička krajina, jugozapadna Bukovica, benkovački Ravni kotari, Skradin i okolica). Ta većinski hrvatska cjelina uključuje dakle sve otoke, kompletan priobalni pojas, gotovo cijelo srednjodalmatinsko i manji dio sjevernodalmatinskog zaleđa. Unutar hrvatske kompaktno-homogene cjeline je 1890. obitavalo 408.854 stanovnika: 395.862 (96,8%) katolika, 12.451 (3,1%) pravoslavaca i 541 (0,1%) pripadnik ostalih vjera.

Iz priloženog se vidi da je u tom dijelu Dalmacije obitavala srpska populacija, odnosno 19,5% od ukupnog broja dalmatinskih pravoslavaca. Pri tome bi se mogla odrediti tri vida srpske prisutnosti unutar tog većinski hrvatskog dijela Dalmacije. Prvo, riječ bi bila o relativno brojnim srpskim grupacijama koje su živjele u većinski hrvatskim krajevima uz „mješovite“ benkovačke Ravne kotare ili uz kompaktno-homogenu srpsku zonu. Konkretno, te su srpske skupine živjele u istočnom dijelu zadarskih Ravnih kotara, zatim u Drnišu i užoj drniškoj okolini, te u istočnim dijelima općine Promina. Drugo, riječ bi bila o manjim srpskim zajednicama koje su tradicionalno živjele na pojedinim točkama „uzduž“ cjelokupnog većinski hrvatskog dijela kontinentalne

Dalmacije, i to od Nina do Metkovića. I treće, riječ bi bila Srbima koji su kao doseljenici ili potomci nedavnih doseljenika živjeli u tradicionalno hrvatskim naseljima. U ovoj skupini brojnije su grupacije u primorskim gradovima Zadru, Šibeniku, Splitu i Dubrovniku. U ostalim slučajevima najčešće je riječ o pojedincima i njihovim obiteljima. U nastavku rada prikazat ćemo sve te u većoj ili manjoj mjeri etnički heterogene sredine unutar većinski hrvatskog dijela Dalmacije.

5.1. ISTOČNI DIO ZADARSKIH RAVNIH KOTARA

Zapadno od benkovačke mješovite zone, u istočnom dijelu zadarskih Ravni kotara, nalazila su se četiri većinski srpska sela: Biljane Gornje (općina Benkovac), Biljane Donje (općina Zadar), Smilčić i Islam Grčki (općina Novigrad). Taj niz većinski srpskih sela realno se „protezao“ i većinski hrvatskom poreznom općinom Zemunik (posredstvom Zemunika Gornjeg) sve do Smokovića. Međutim, sjeverno, zapadno i jugoistočno od cjeline koju formiraju ta većinski srpska sela nalazila su se hrvatska naselja. Kad se tu cjelinu dovede u brojčani suodnos samo s onim hrvatskim mjestima s kojima je neposredno „graničila“ (tablica 7), vidimo da se ona nalazila unutar većinski hrvatskog okružja. U ostatku šireg zadarskog područja manjih srpskih grupacija bilo je još samo u selu Poljica (općina Nin), u kojem je bilo 105 (22,2%) pravoslavnih vjernika, i u primorskom podvelebitskom mjestu Tribanj (općina Obrovac) u kojem su živjela 283 (28,2%) pravoslavca.

Tablica 7. ISTOČNI DIO ZADARSKIH RAVNIH KOTARA

OPĆINA	BR.	ASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
NOVIGRAD (dio)	1	POSEDARJE	686	686	100	-	-
-	2	NOVIGRAD	1050	1050	100	-	-
-	3	PRIDRAGA	714	714	100	-	-
-	4	ISLAM LATINSKI	311	244	78,5	67	21,5
-	5	ISLAM GRČKI	748	30	4,0	718	96
-	6	SMILČIĆ	340	117	34,4	223	65,6
BENKOVAC (dio)	7	BILJANE GORNJE	343	4	1,2	339	98,8
ZADAR (dio)	8	BILJANE DONJE	314	3	1	311	99
NIN (dio)	9	POLIČNIK	741	740	99,9	1	0,1
-	10	SUHOVARE	256	236	92,2	20	7,8
ZADAR (dio)	11	MURVICA	330	261	79,1	69	20,9
-	12	CRNO	371	297	80,1	74	19,9
-	13	SMOKOVIĆ	483	-	-	483	100
-	14	ZEMUNIK	1259	833	66,2	426	33,8

OPĆINA	BR.	NASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
-	15	ŠKABRNJA	592	589	99,5	3	0,5
			8538	5804	68	2734	32

Izvor: *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894.

5.2. UŽE DRNIŠKO PODRUČJE I ISTOČNI DIO OPĆINE PROMINA

U etničkom smislu drniška se općina sastojala od tri cjeline. Prvu cjelinu čine pretežito srpska sela koja smo pribrojili srpskoj kompaktno-homogenoj cjelini. Drugu cjelinu predstavljaju Drniš i njegovo uže okružje, tj. etnički heterogen prostor s izrazitom hrvatskom većinom. Unutar tog prostora pretežito hrvatska i srpska naselja (tablica 8) uglavnom su bila „pomiješana“ i u znatnoj mjeri etnički heterogena. Treći dio drniške općine obuhvaćao je veći broj homogenih hrvatskih naselja, koja ovdje nisu navedena, i tek od jedno srpsko selo – Nos Kalik, koje je s nekoliko susjednih, većinski srpskih sela šibenske općine oblikovalo posebnu enklavu koju ćemo sagledati u kontekstu šibenskog zaleđa. Općina Promina imala je izrazitu hrvatsku većinu u svim naseljima pa je u potpunosti pripadala hrvatskoj kompaktno-homogenoj cjelini. No u njena tri istočna mjesta, Lukaru, Matasima i Razvodu (tablica 8), Srbi su činili znatan dio populacije. Taj dio općine Promina s južne se strane „nadovezivao“ na etnički „mješoviti“ dio drniške općine, bio je podjednako narodnosnog sastava te je također „graničio“ sa srpskom kompaktno-homogenom cjelinom. Stoga ga zajedno s Drnišom i njegovom užom okolicom promatramo kao dio jedinstvene etno-prostorne formacije. U ostalim selima prominske općine obitavale su manje grupacije pravoslavnih vjernika, i to u Bogetić u Prominskom njih 101 (23,5%), u Mratovu 28 (6,3%) i u Suknovcima 20 (5%).

Tablica 8. UŽE DRNIŠKO PODRUČJE I ISTOČNI DIO OPĆINE PROMINA

OPĆINA	BR.	NASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
DRNIŠ (dio)	1	BADANJ	290	290	100	-	-
-	2	BALJCI	490	68	13,9	422	86,1
-	3	DRNIŠ	1456	1059	72,7	397	27,3
-	4	GRADAC	515	515	100	-	-
-	5	KADINA GLAVICA	344	229	66,6	115	33,4
-	6	KANJANE	400	37	9,3	363	90,8
-	7	KRIČKE	699	271	38,8	428	61,2
-	8	LIŠNJAK	116	116	100	-	-
-	9	MIRLOVIĆ POLJE	597	315	52,8	282	47,2
-	10	MOSEĆ	382	353	92,4	29	7,6
-	11	OTAVICE	439	424	96,6	15	3,4
-	12	PARČIĆ	287	287	100	-	-
-	13	RUŽIĆ	373	325	87,1	48	12,9

OPĆINA	BR.	NASELJE	UKUPNO	KATOLICI	%	PRAVOSLAVCI	%
-	14	SEDRAMIC	553	553	100	-	-
-	15	SIVERIC	919	783	85,2	136	14,8
-	16	TRBOUNJE	592	592	100	-	-
-	17	VAROŠ	89	39	43,8	50	56,2
-	18	VELUŠIĆ	383	187	48,8	196	51,2
-	19	ŽITNIĆ	680	257	37,8	423	62,2
PROMINA (dio)	20	LUKAR	550	436	79,3	114	20,7
-	21	MATASE	773	566	73,2	207	26,8
-	22	RAZVOĐE	816	561	68,8	255	31,3
			11.743	8263	70,4	3480	29,6

Izvor: *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894.

5.4. ŠIBENSKA ZAGORA

U šibenskom zaleđu, u pravcu Drniša, nalazila se skupina sela u kojoj je srpska populacija bila većinska ili znatnije zastupljena: Nos Kalik imao je 144 (100%) pravoslavnih stanovnika, Goriš 27 (14,8%), Gradina 98 (27,2%), Konjevrate 185 (75,2%) i Radonić Šibenski 96 (60,4%). Unutar te teritorijalne cjeline, u kojoj je Nos Kalik pripadao drniškoj, a ostala sela šibenskoj općini, bilo je 550 (50,4%) Srba. To je bila manja srpska enklava, homogenim hrvatskim mjestima odvojena od etnički mješovitih prostora skradinske i drniške općine. U šibenskoj općini bilo je još sela u kojima su tradicionalno živjeli Srbi, no u omjeru koji nigdje nije prelazio desetinu ukupne populacije: u Danilo Birnju bilo ih je 16 (5,9%), u Lozovcu 34 (7,9%), Bilicama („Vrulje-Bilice“) 27 (4,7%) i u Raslini 15 (5,3%).

5.5. SPLITSKA ZAGORA

U najbližem splitskom zaleđu, iza planine Kozjak, bilo je nekoliko sela sa srpskim stanovništvom: u Lećevici je živjelo 202 (24%) pravoslavaca, u Radošiću 147 (17,3%), u Vučevici 138 (35,6%) i u Broćancu Velikom (Gornjem) 198 (44,3%). U ta četiri sela bilo je dakle 685 Srba te su predstavljali 27,1% njihove ukupne populacije. Osim u tim mjestima, od kojih su prva tri pripadala općini Lećevica, a četvrto općini Muć, manje su srpske zajednice postojale na još dvije lokacije u najbližem splitskom zaleđu. U selu Brštanovu (općina Lećevica / kotar Split), donekle izoliranom od okolnih srpskih skupina, živjela su 44 (8,3%) pravoslavca. Između Splita i Sinja Srba je bilo u Dicmu i okolici, tj. u selu Sušci 310 (55,9%), Kraju 16 (3,2%) i u Sičanima 73 (13,8%). Sva tri sela, u kojima je ukupno bilo 399 pravoslavnih vjernika, pripadala su općini Sinj, ali su primarno gravitirala Splitu.

5.6. SINJ I UŽA OKOLICA

U gradu Sinju Srbi su bili izrazita manjina, tj. bilo ih je samo 28 (1,4%). Sjeverno i sjeverozapadno od Sinja pravoslavnih je bilo u Lučanima 53 (10,1%), u susjednoj Karakašici tek 9 (1%) i obližnjoj Sutini 123 ili 32,5% (općina Muć / kotar Split). U poreznoj općini Karakašica Srbi su živjeli u selu Suhač, a u Sutini u naselju Zelovo (Sutinsko). Ukupno je u te četiri porezne općine bilo 213 pravoslavnih vjernika.

5.7. ISTOČNI DIO SINJSKE I ZAPADNI DIO IMOTSKE OPĆINE

U istočnom dijelu sinjske općine u selu Velić Srba je bilo 57 (18,6%), a u Tijarici 51 (4,4%). Pored Tijarice, ali u zapadnom dijelu imotske općine, Srba je bilo u Aržanu, i to 19 (1,7%), i u Svibu 22 (4,1%). To je bila najmanja i od drugih Srba u Dalmaciji najizoliranija srpska skupina od ukupno 149 ljudi.

5.8. IMOTSKI I UŽA OKOLICA

Za razliku od ostalih dijelova Dalmacije, u koje su se Srbi naselili još na početku 16. stoljeća, ili je riječ o kasnijim doseljenicima iz Like i Bosanske krajine, gdje su se Srbi također naseljavali na početku 16. stoljeća, srpski se živalj u imotski i metkovski kraj doseljava tijekom i nakon Morejskog rata (1684–1699) i Malog rata (1714–1718) i to direktno iz istočne Hercegovine. U zapadnom dijelu imotske općine u dva je sela živio tek 41 pravoslavni vjernik, dok su na istoku općine Srbi bili relativno brojna skupina: u Imotskom ih je bilo 237 (17,8%), a živjeli su i u dijelu njemu susjednih poreznih općina koje su se sastojale od više naselja pa ćemo, pored udjela pravoslavnih vjernika za cijelu općinu, navesti i mjesta u kojima je obitavao (i) srpski živalj (prema: Vrčić 1996). Dakle, u poreznoj općini Glavina bilo je 219 (23,7%) pravoslavnih, a živjeli su u Glavini Donjoj. U općini Podbablje bilo je 346 (13,7%) pravoslavnih vjernika. Živjeli su u naselju Nebriževac (dio Kamenmosta 1991), u dijelu Zmijavaca, koji je tada „potpadao“ pod Podbablje (drugi dio Zmijavaca bio je u sklopu Runovića), i u dijelu današnjeg sela Podbablje Gornje. U općini Postranje pravoslavnih je vjernika bilo 228 (17,1%) i uglavnom su živjeli u naselju Crnogorci (dio Krivodola 1991). U poreznoj općini Proložac živio je 71 (5,1%) pravoslavac, a obitali su u Donjem Prološcu. Ukupno je u navedenih pet imotskih općina bilo 1101 pravoslavnih vjernika te su činili 14,7% njihova stanovništva.

5.9. METKOVIĆ I OKOLICA

Općina Metković sastojala se od četiri porezne općine, a svaka je uključivala više naselja. U poreznoj općini Meković pravoslavnih je vjernika bilo 247 (16,5%) i u osnovi su bili locirani u Metkoviću i selu Glušci. U poreznoj općini Dobranje bilo ih je svega 19 (4,1%) i pretežito su živjeli u doبرانjskom zaseoku Stričići. U poreznoj općini Slivno bilo je 97 (5,9%) pravoslavnih i uglavnom su živjeli u miješanom primorskom selu Kremena (dio sela Mihalj 1991. godine) (prema: Šunjić 2012). U poreznoj općini Vidonja nije bilo pravoslavnih. Ukupno, na prostoru općine Metković bilo je 363 pravoslavnih vjernika i bili su najjužnija tradicionalna srpska grupacija

na tlu današnje Dalmacije, ali ne i najizoliranija od drugih Srba zbog blizine srpske populacije u susjednoj istočnoj Hercegovini.

5.10. ZADAR, ŠIBENIK, SPLIT I DUBROVNIK

Krajem 19. stoljeća vodeći dalmatinski primorski gradovi – Zadar (11.496 stanovnika), Šibenik (7014), Split (15.697) i Dubrovnik (7143) – još uvijek su mali urbani centri sa skromnim brojem stanovnika. U to vrijeme poljoprivreda je egzistencijalni temelj goleme većine stanovništva Dalmacije i tek se stvaraju uvjeti za modernizaciju, a time i industrijalizaciju. Zbog toga nije bilo potrebe za masovnijim migracijama iz ruralnih krajeva u gradove. No ti tradicionalno katolički i hrvatski gradovi ipak su bili okosnica svojih sredina i „oduvijek“ su predstavljali odredišta useljavanja stranaca, ali i pojedinaца iz svog okružja, pa je u njima 1890. bilo i pravoslavnog stanovništva. Tako je u Zadru 1890. živjelo 760 (6,6%) pravoslavnih vjernika, u Šibeniku 350 (5,0%), u Splitu 116 (0,7%) i u Dubrovniku 514 (7,2%). Ukupno je u ta četiri grada živjelo 1740 pravoslavnih vjernika. Mada je uglavnom bila riječ Srbima, još od mletačke vlasti u tim je gradovima bilo i Grka porijeklom s mletačkih grčkih posjeda, a za vrijeme austrijske uprave u njih su olakšano mogli doseljavati i pravoslavni Rusini i Rumunji.

* * *

Sve u svemu, u okviru hrvatske kompaktno-homogene cjeline živio je 12.451 pravoslavni vjernik, od kojih je njih 6214 obitavalo u dvije većinski hrvatske ali etnički heterogene i „granične“ zone (zadarski Ravni kotari, uže drniško područje i istočni dio općine Promina); 4286 pravoslavnih vjernika živjelo je u sredinama u kojima je tradicionalno bilo Srba, ali u manjim enklavama ili grupacijama odvojenim od prostora Dalmacije sa znatnijom ili većinskom koncentracijom Srba; 1740 pravoslavaca živjelo je u Zadru, Šibeniku, Splitu i Dubrovniku. Preostalih 211 pravoslavnih vjernika nastanjenih u hrvatskoj kompaktno-homogenoj cjelini bili su pojedinci ili obitelji iz nekog od niza preostalih tradicionalno hrvatskih naselja, a od tog broja je na otocima ukupno bilo tek 35 pravoslavnih vjernika (na Zlarinu 1, Braču 2, Hvaru 3, Visu 5, Korčuli 13 i na Šipanu 11).

6. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Kako se iz priložene analize vidi, od 417.493 dalmatinska katolika njih 383.356 (91,8%) živjelo je u izrazito Hrvatima naseljenim krajevima Dalmacije. Dodatnih 12.506 (3%) katolika također je obitavalo u većinski hrvatskim sredinama no unutar njih je bila znatno zastupljena srpska populacija (zadarski Ravni kotari, Drniš i uža okolica, istočni dio općine Promina), a „graničili“ su s teritorijalnim cjelinama koje su bile „mješovite“ ili većinski naseljene Srbima. Na prostoru podjednake zastupljenosti Hrvata i Srba (Vrlička krajina, jugozapadna Bukovica, benkovački Ravni kotari, Skradin i okolica) živjelo je 18.047 (4,3%) katolika, a u većinski Srbima nastanjenom dijelu Dalmacije (Kninska krajina i sjeveroistočna Bukovica) živjela su 3584 (0,9%) katolika.

Od ukupno 63.856 pravoslavaca njih 35.461 (55,5%) živjelo je unutar većinski srpskog dijela Dalmacije, 15.944 (25%) u područjima koja su bila podjednako nastanjena Hrvatima i Srbima, te 6214 (9,7%) na većinski hrvatskim prostorima lociranim uz mješovitu benkovačku ili homogenu srpsku zonu. Od ukupnog broja dalmatinskih pravoslavaca tek je njih 6237 (9,8%) obitavao u izrazito hrvatskim sredinama „odvojenim“ od onih dijelova Dalmacije u kojima je bila izrazitija koncentracija Srba. Okvirno, negdje oko polovice dalmatinskih Srba bilo je „pomiješano“ s Hrvatima. S druge strane, od svih dalmatinskih Hrvata tek je manji dio njih živio u sredinama koje su tradicionalno nastanjivali i Srbi. Međutim, gledajući u apsolutnim brojkama, u tim je sredinama bilo više Hrvata nego Srba.

Kao što je istaknuto, karakter prostornog pozicioniranja utjecao je na političku i društveno-kulturnu zbilju i u Dalmaciji, tj. u kontekstu „njenih“ Hrvata i Srba. Pri tome se značaj etničko-geografske lociranosti ipak bitno drugačije reflektirao u svakoj od tih životnih sfera. Na razini manifestacije vjerskog i etničkog identiteta, te artikulacije političkih ciljeva baziranih na tim identitetima, prostorni je smještaj imao izrazit utjecaj. U tom je smislu usmjerenost prema pripadnicima i središtima vlastite zajednice, te prema njenom grupiranju i povezivanju bila samorazumljiva. Time se omogućavao njen autentičniji izričaj, viši stupanj političkog potencijala i sigurnosti. Sukladno rečenom, u radu definirane kompaktno-homogene cjeline uistinu su bile bazična politička uporišta Hrvata i Srba u Dalmaciji. Jednako tako su „mješoviti“ prostori, kao i krajevi u kojima su pripadnici pojedine zajednice bili u izrazito manjinskom položaju, realno funkcionirali kao sredine unutar kojih je artikulacija vjerskog, nacionalnog i političkog identiteta morala u određenoj mjeri biti prilagođena činjenici suživota s pripadnicima drugog naroda, a razina i karakter prilagodbe u bitnome su ovisili i o udjelu vlastitog etniciteta u pojedinom kraju.

Ovdje prikazani prostorni suodnosi iz 1890. tek su se u manjoj mjeri izmijenili kroz naredno stoljeće. Mada time nije uzrokovana znatnija redefinicija etničke slike u Dalmaciji, u nekim slučajevima promjene su imale izrazit, prvenstveno (geo)politički značaj. Najdalekosežnije su se očitovala u kontekstu promjene etničke strukture upravnih središta sjevernodalmatinskog zaleđa. Naime, 1890. Knin je imao 1270 stanovnika od kojih je 464 (36,5%) bilo pravoslavne vjere; Benkovac je imao 432 stanovnika od kojih 107 (24,8%) pravoslavaca; Obrovac je imao 410 stanovnika od kojih 102 (24,8%) pravoslavaca. Sto godina poslije, prema popisu iz 1991., u Kninu je živio 12.331 stanovnik, a Srba je bilo 9867 ili 80,02%; Benkovac je imao 3776 stanovnika, a Srba je bilo 2780 ili 73,62%; Obrovac je imao 1660 stanovnika, a Srba je bilo 1253 ili 75,48% (Crkvenčić-Bojić 1992: 50, 114, 140).

S obzirom na modernizacijske procese razumljivo je da je s vremenom broj žitelja tih upravnih središta rastao. Uvelike je razumljivo i da je Knin, sukladno navedenim procesima i etničkom sastavu svog okruženja, s vremenom postao mjesto s izrazitom srpskom većinom. Ali to su postala i središta dviju mješovitih zona, Benkovac i Obrovac, koji su 1890. imali znatnu katoličku većinu. Pitanje zašto je tome tako, izlazi iz okvira ove analize i odgovor na njega trebao bi ponajprije uzeti u razmatranje karakter prve i druge Jugoslavije. U svakom slučaju, za razliku od stotinu godina prije, Srbi su 1991. „raspolagali“ ne samo relativno snažnim gradskim „uporištem“ unutar

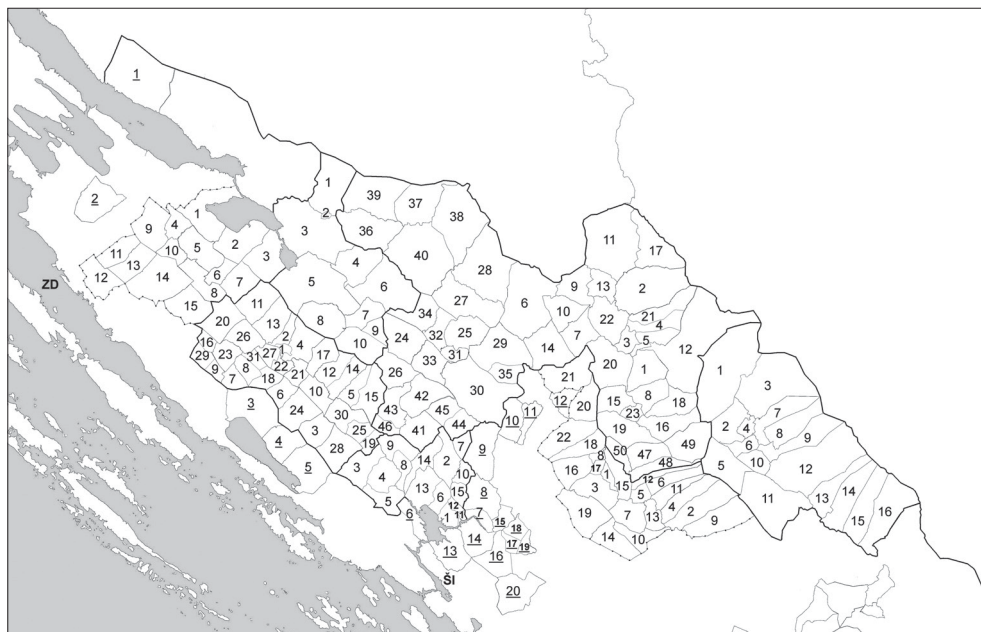
vlastite kompaktno-homogene cjeline (Kninska krajina i sjeveroistočna Bukovica), koja je i dalje bila političko uporište Srba u Dalmaciji, već i s dva središta njoj susjednih mješovitih zona – Benkovcem (benkovački Ravni kotari) i Obrovcem (jugozapadna Bukovica). Ti realiteti zasigurno nisu presudno utjecali na političke odnose 1990-ih, kao i na tijek Domovinskog rata, no nisu bili bez značaja ponajprije na razini dijela Hrvatske u kojem su se očitovali.

Za razliku od uočljive važnosti na političkom nivou, utjecaj prostornog pozicioniranja bio je daleko manji na razini oblikovanja društveno-kulturne stvarnosti. Na svakodnevnu egzistenciju nisu presudan utjecaj imale vjerske, nacionalne i političke, nego praktično-životne odrednice. U tom je smislu prevladavao tip svojevrsne „koncentrične“ usmjerenosti, i to prema vlastitom okružju, ljudima te lokalnim upravnim i ekonomskim središtima. Ako je okružje bilo višetničko, onda su i socijalne veze bile takve. Budući da su imale stoljetnu tradiciju, razumljivo je da su se iz njih, praktički spontano, producirale i bitne identitetne sličnosti ili ujednačenosti, a njihovu pojavnost olakšavalo je to što između Hrvata i Srba nije bilo jezične i, u osnovi, ni znatnije vjerske barijere. Stoga se može shvatiti, npr., i to da su se nekoć u dalmatinskim „nacionalno miješanim krajevima“ Hrvati i Srbi „na sve blagdane hvatali u isto kolo i jednako ga plesali“ (Ivančan 1982: 56, 163).

Svakako da su u ovdje definiranim homogenim zonama bila središta autentičnog kulturnog izraza svakog od dvaju naroda. No ni te zone nisu bile posve etnički monolitne. Pored toga, njihova „granična“ naselja društveno su bila usmjerena i prema etnički drugačije strukturiranim krajevima. Ujedno, posve je sigurno da su se u mješovitim sredinama najsnažnije očitovali elementi kulturne bliskosti Hrvata i Srba. Međutim, periferna naselja tih sredina mogla su društveno, a time i kulturno, biti „usmjerenija“ prema naseljima i središtima susjednih homogenih zona. Zasigurno je da su u radu „utvrđene“ etnoprostorne cjeline relevantne za razmatranje identitetnog suodnosa dalmatinskih Hrvata i Srba. No da bi se stekle mjerodavne spoznaje bitno je poznavati i druge faktore koji su utjecali na etnokulturne fizionomije. Dakle, one koji se tiču političko-povijesnog razvoja, ekonomskih prilika, oblikovanja društvenog statusa itd. Jasno, u kontekstu doba koje krajem 19. stoljeća ulazi u svoju završnicu.

PRILOZI

Karta br. 1. SJEVERNA DALMACIJA

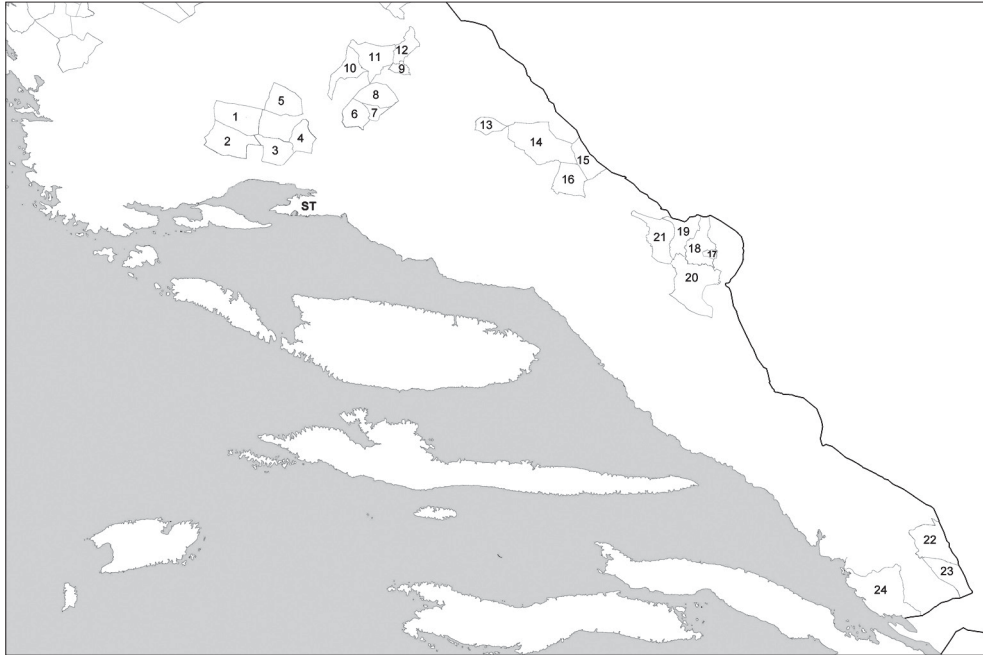

ETNOTERITORIJALNE CJELINE: I) Kninska krajina i sjeveroistočna Bukovica (1-50); II) Vrljička krajina (1-16); III) Jugozapadna Bukovica (1-10); IV) Benkovački Ravni kotari (1-31); V) Skradin i skradinsko zaleđe (1-15); VI) Istočni dio zadarskih Ravni kotara (1-15); VII) Uže drniško područje i istočni dio općine Promina (1-22).

NASELJA: 1–Tribanj, 2–Poljica, 3–Vrana, 4 – Radošinovci, 5 – Banjevci, 6 – Raslina, 7 – Čulišić, 8 – Dubravice, 9 – Rupe, 10 – Bogetić Prominski, 11 – Mratovo, 12 – Suknovci, 13 – Bilice, 14 – Lozovac, 15 – Nos Kalik, 16 – Gradina, 17 – Konjevrate, 18 – Goriš, 19 – Radonić, 20 – Danilo Biranj.

Kartu izradio Saša Mrduljaš na temelju podataka *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkzählung vom 31. December 1890)*, 1894; Crkvenčić-Bojić (1992); Arkod Preglednik ortofoto i topografskih karata; Preglednik ortofoto i topografskih karata, <http://geoportal.dgu.hr/>

Karta br. 2. **SREDNJA DALMACIJA**

NASELJA: 1 – Lećevica, 2 – Radošić, 3 – Vučevica, 4 – Bročanac Veliki (Gornji), 5 – Brštanovo, 6 – Sušci, 7 – Kraj, 8 – Sičane, 9 – Sinj, 10 – Sutina, 11 – Lučane, 12 – Karakašica, 13 – Velič, 14 – Tijarica, 15 – Aržano, 16 – Svib, 17 – Imotski, 18 – Glavina, 19 – Proložac, 20 – Podbablje, 21 – Postranje, 22 – Metković, 23 – Dobranje, 24 – Slivno.

Kartu izradio Saša Mrduljaš na temelju podataka *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894; Crkvenčić-Bojić (1992); Arkod Preglednik ortofoto i topografskih karata; Preglednik ortofoto i topografskih karata, <http://geoportal.dgu.hr/>

Karta br. 3. **ETNOTERITORIJALNE CJELINE DALMACIJE 1890. GODINE**

ETNOTERITORIJALNE CJELINE: 1. Dio Dalmacije većinski naseljen Srbima: (I) Kninska krajina i sjeveroistočna Bukovica; 2. Prostori s podjednakim udjelom Hrvata i Srba: (II) Vrlička krajina; (III) Jugozapadna Bukovica; (IV) Benkovački Ravni kotari; (V) Skradin i skradinsko zaleđe; 3. Dio Dalmacije većinski naseljen Hrvatima (VI) uključujući: (A) Istočni dio zadarskih Ravni kotara; (B) Uže drniško područje i istočni dio općine Promina.

Kartu izradio Saša Mrduljaš na temelju podataka *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894; Crkvenčić-Bojić (1992); Arkod Preglednik ortofoto i topografskih karata; Preglednik ortofoto i topografskih karata, <http://geoportal.dgu.hr/>

**NASELJA NAVEDENA U TABLICAMA 2–8 UNUTAR KOJIH JE BILO OSOBA
KOJIMA GOVORNI JEZIK NIJE BIO HRVATSKI („SRBSKO-HRVATSKI“)**

OPĆINA	BR.	NASELJE	UKUPNO	NJEMAČKI	TALIJANSKI	DRUGI
BENKOVAC (dio)	1	BENKOVAC	130	6	122	2
-	2	STANKOVCI	1	1	-	-
-	3	VUKŠIĆ	7	-	7	-
DRNIŠ (dio)	4	DRNIŠ	52	1	48	3
-	5	KRIČKE	5	-	1	4
-	6	SIVERIĆ	21	1	2	18
-	7	ŽITNIĆ	1	1	-	-
KISTANJE	8	KISTANJE	9	1	8	-
KNIN	9	KNIN	106	8	82	16
-	10	KNINSKO POLJE	5	4	1	-
-	11	ZVJERINAC	1	1	-	-
NIN (dio)	12	POLIČNIK	4	1	1	2
NOVIGRAD (dio)	13	ISLAM LATINSKI	2	-	2	-
-	14	NOVIGRAD	3	-	2	1
-	15	POSEDARJE	6	-	6	-
-	16	SMILČIĆ	16	-	14	2
SKRADIN (dio)	17	BRIBIR	1	-	-	1
-	18	ĐEVRSKE	1	-	-	1
-	19	SKRADIN	79	6	70	3
-	20	VELIKA GLAVA	20	7	-	13
OBROVAC	21	KARIN	2	-	-	2
-	22	OBROVAC	11	1	9	1
VRLIKA	23	OTIŠIĆ	2	1	1	-
-	24	VRLIKA	22	3	19	-
ZADAR (dio)	25	MURVICA	4	-	4	-
-	26	ZEMUNIK	4	2	2	-

Izvor: *Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*, 1894.

IZVORI I LITERATURA

- Alaupović-Gjeldum, Dinka. 2007. *Antropologija prostora (na primjeru sela Bitelić – Sinj)*. Zagreb: Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine.
- Ančić, Mladen. 2001. *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet.
- Arkod – sustav evidencije zemljišnih parcela u Republici Hrvatskoj. Preglednik ortofoto i topografskih karata. <http://www.arkod.hr/>
- Bogović, Mile. 1982. *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bralić, Ante i Stipe Ramljak. 2010. Demografske prilike u drniškom kraju prema austrijskim popisima pučanstva (1857.–1910.). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, (52) 1: 285–321.
- Buturac, Josip. 1970. *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Crkvenčić, Ivan i Antun Schaller. 2005. Boka kotorska: društveno-političke promjene i razvoj etničkog sastava do 1918. godine. *Hrvatski geografski glasnik*, 67 (2): 107–122.
- Crkvenčić-Bojić, Jasna, ur. 1992. *Popis stanovništva 1991: narodnosni sastav stanovništva po naseljima*. Zagreb: Republički zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- Čizmić, Ivan. 1998. Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova. *Društvena istraživanja*, (7) 1–2: 127–146.
- Čubrilović, Vasa. 1959. Seobe i etničke promjene u jugoslavenskim pokrajinama od XV. do početka XIX. stoljeća. U: *Historija naroda Jugoslavije*, 2. sv. Zagreb: Školska knjiga, str. 840–853.
- Defilippis, Josip. 1997. *Dalmatinsko selo u promjenama*. Split: Avium.
- Draganović, Krunoslav. 1991. *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje*. Mostar: Biskupski ordinarijat.
- Džaja, Srećko M. 1992. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost.
- Ganza-Aras, Tereza. 1984. Prilog upoznavanju društva splitskog kraja u doba pohrvaćenja splitske općine. U: *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, ur. D. Kečkemet i dr. Split: Logos, str. 175–196.
- Hadžijahić, Muhamed. 1990. *Od tradicije do identiteta*. Zagreb: Islamska zajednica.
- Imamović, Mustafa. 1998. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod.
- Ivančan, Ivan. 1982. *Narodni plesovi Dalmacije, III. dio: od Trogira do Karlobaga*. Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske.
- Kaser, Karl. 1997. *Slobodan seljak i vojnik*, 2. sv. Zagreb: Naprijed.
- Korać, Dijana. 2007. Vjerske prilike na području knezova Jurjevića – Vlatkovića. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, str. 221–237.

- Kruhek, Milan. 1995. *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*. Zagreb: Institut za suvremenu povijest.
- Lisac, Josip. 1996. *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Mažuran, Ive. 1998. *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb: Golden marketing.
- Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske: 1857.-2001*. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. <http://www.dzs.hr/>
- Nedeljković, Dušan, ur. 1965. *Narodi Jugoslavije*. Beograd: SANU.
- Novak, Grga. 2004. *Prošlost Dalmacije I-II*. Split: Marjan tisak.
- Peco, Asim. 1990. *Književni jezik i narodni govori*. Mostar: Prva književna komuna.
- Preglednik ortofoto i topografskih karata*. Državna geodetska uprava. <http://geoportal.dgu.hr/>
- Soldo, Josip A. 2011. *Sinjska krajina u 17. i 18 stoljeću, I-II*. Sinj: Ogranak Matice hrvatske.
- Special-Orts-Repertorium von Dalmatien (Volkszählung vom 31. December 1890)*. K. k. statistischen Central-Commission. 1894. Wien.
- Šunjić, Maja. 2012. Stanovništvo parohije Neretva prema anagrafu iz 1811. godine. *Srpsko-dalmatinski magazin*. Split, sv. 7: 52–102. http://www.academia.edu/6841579/Stanovni%C5%A1tvo_parohije_Neretva_prema_anagrafu_iz_1811
- Vrčić, Vjeko. 1996. *Plemena Imotske krajine*. Imotski: Franjevački samostan.

NUMERICAL AND TERRITORIAL RELATIONS BETWEEN CROATS AND SERBS IN DALMATIA PRIOR TO CONTEMPORARY MIGRATIONS

Saša Mrduljaš

SUMMARY

During the Ottoman conquests ethnic composition of Croatia and Bosnia and Herzegovina was substantially ychanged. Its further modifications will continue during the liberation wars against Ottoman Empire. After the end of these wars, local ethno-territorial relations remained stable until the recent armed conflicts. In the context of present-day Dalmatia, as well as inconsiderably part of Croatia, the result of above mentioned ethnic changes was that it became the area of habitation of Serbian population too. The aim of this paper was to define the numerical and territorial relation between Croats and Serbs prior to contemporary mass-migrations which has begun at the end of 19 century. To that extent, predominantly homogeneous and heterogeneous ethnic communities were defined inside Dalmatia with designation of relevance which they had for political and socio-cultural relations between Dalmatian Croats and Serbs.

Key words: Ottoman Empire, migrations, Croats, Serbs, Dalmatia.

